

Andrzej Lisowski

PROCESY CENTRALIZACJI I DECENTRALIZACJI W AGLOMERACJI WARSZAWSKIEJ W LATACH 1950-2002

Zarys treści. Przedstawiono przejście aglomeracji warszawskiej od fazy rozwoju względnej centralizacji do fazy względnej decentralizacji. Ukazano złożony charakter zmian w rozmieszczeniu ludności i miejsc pracy oraz ich uwarunkowania w ostatnim półwieczu – w warunkach gospodarki planowanej centralnie i gospodarki rynkowej.

Słowa kluczowe: centralizacja, decentralizacja, aglomeracja, Warszawa.

WPROWADZENIE

Struktura przestrzenna każdej aglomeracji miejskiej ulega przeobrażeniom. Zmienia się m.in. rozmieszczenie ludności i miejsc pracy. Tradycyjnie do pomiaru tych zmian w modelu cyklu życiowego miasta stosowano najczęściej średnie tempo wzrostu liczby ludności oraz miejsc pracy w poszczególnych częściach obszaru aglomeracji. Wartości wskaźników wzrostu pozwalają zidentyfikować tereny aglomeracji wykazujące w danym czasie większą dynamikę rozwoju. Wzrost liczby ludności i miejsc pracy w centralnej części aglomeracji odzwierciedla skutki procesu przestrzennej centralizacji (koncentracji), a w częściach odległych od centrum świadczy o silnie zaznaczonym procesie decentralizacji (dekoncentracji).

Problematyka ta była już przedmiotem zainteresowania w szkole chicagowskiej (McKenzie 1926), a powróciła w związku z przemianami strukturalnymi i depopulacją części dużych miast w krajach rozwiniętych w drugiej połowie ubiegłego stulecia (Berg i in. 1982, Klaassen 1988, Parysek 1995, Grzeszczak 1996).

Współcześnie zagadnienie to pojawiło się w dyskusji nad rozwojem zrównoważonym miast (miasto zwarte i miasto rozproszone), w związku ze wzmożoną ekspansją rozproszonego osadnictwa na terenach wiejskich (urban sprawl), sąsiadujących z dużymi miastami (Duany i in. 2000, Słodczyk 2002).

W istocie oba przeciwstawne procesy – centralizacja i decentralizacja mogą występować jednocześnie w aglomeracji (Castells 1989, Graham, Marvin 1996, Grzeszczak 2000, Champion 2001), np. ze względu na to, że różne podmioty wykazują odmienne preferencje lokalizacyjne. Mianem suburbanizacji określa się najczęściej przeobrażenia funkcjonalne i morfologiczne strefy podmiejskiej (wzrost ich miejskich atrybutów, zarówno jako wynik procesów modernizacyjnych, jak i oddziaływania centralnego miasta) lub tylko same przemieszczenia mieszkańców lub podmiotów gospodarczych poza granice miasta do strefy podmiejskiej (Champion 2001, Lisowski 2004). Jednak o dominacji procesów decentralizacji mówimy dopiero w momencie, gdy wzrost liczby ludności i miejsc pracy jest wyższy w strefie podmiejskiej niż w mieście centralnym aglomeracji, czyli gdy miasto – zgodnie z modelem cyklu życiowego miasta – wkracza w stadium suburbanizacji (Klaassen 1988, Parysek 1995, Champion 2001).

Stosowanie wymiennie pojęć „centralizacja” i „koncentracja” oraz „decentralizacja” i „dekoncentracja” może budzić pewne wątpliwości. Problem ten sięga czasów szkoły chicagowskiej (Mc Kenzie 1926). Koncentracja według R.D. McKenzie’go oznaczała proces skupiania się ludności na ograniczonym obszarze – w mieście lub regionie. Centralizacją było natomiast skupianie się ludności i podmiotów gospodarczych w obrębie obszaru już cechującego się wysokim zagęszczeniem ludności tzn. w centrum miasta (Central Business District). O dekoncentracji jeden z głównych reprezentantów szkoły chicagowskiej nie wspomina (uznając migracje do miast – z terenów wiejskich i z zagranicy za zjawisko dominujące)¹, ale proces decentralizacji polega na odpływie mieszkańców i podmiotów gospodarczych z centrum miasta do obszarów peryferyjnych i strefy podmiejskiej.

Stanisław Liszewski (2002) procesy centralizacji i decentralizacji w aglomeracji rozpatruje w kontekście najważniejszych dla życia i rozwoju miasta działalności (funkcje metropolitalne), które mogą być skupione jedynie w centralnej części aglomeracji (centralizacja) lub w dwóch lub więcej segmentach (decentralizacja). Ze względu na cel niniejszego opracowania, którym jest próba określenia kierunków

¹ Współczesne badania wykazują jednak, że w historii urbanizacji w USA wystąpiły już trzy krótkotrwałe „rundy” dekoncentracji ludności: 1890-1910; 1970-1980 i w dekadzie lat 90. (Long, Nucci 1997).

i uwarunkowań zmian w rozmieszczeniu ludności i miejsc pracy, zdecydowano się posługiwać pojęciem centralizacja i decentralizacja, zgodnie z propozycjami S. Roberta i W.G. Randolpha (1983). Autorzy ci uznali, że pojęcie centralizacji i decentralizacji odnosi się do procesów przestrzennych w granicach aglomeracji (wewnątrz regionu miejskiego), natomiast koncentracji i dekoncentracji do procesów przestrzennych poza granicami regionu miejskiego (ujęcie międzyregionalne).

Zasadność takiej interpretacji potwierdzają próby odróżniania pojęć „kontrurbanizacja” i „dezurbanizacja”. To ostatnie pojęcie odnosi się do fazy rozwoju aglomeracji, w której zmniejsza się liczba ludności całego zespołu miejskiego, przy jednoczesnym wzroście liczby ludności i podmiotów gospodarczych na obszarach położonych poza jego granicami, w bliskim lub dalszym sąsiedztwie². W Stanach Zjednoczonych proces odnoszący się do bliskiego sąsiedztwa aglomeracji (obszarów metropolitalnych) określa się mianem eksurbanizacji, a we Francji „périurbanisation”. Brian Berry (1976) uznał początkowo eksurbanizację za pewien rodzaj kontrurbanizacji. Kontrurbanizacja bowiem, nie jest rozpatrywana w kontekście określonej aglomeracji, ale oznacza redystrybucję ludności i podmiotów gospodarczych z większych ośrodków i gęściej zaludnionych obszarów do mniejszych ośrodków i rzadziej zaludnionych obszarów (Grzeszczak 1996, 2000).

Terminologia jest ciągle sprawą konwencji, ale w prezentacjach modelu cyklu życiowego miasta (w języku angielskim) zwykle pojawiają się pojęcia centralizacji i decentralizacji, a z kolei autorzy koncepcji dyferencjalnej urbanizacji („differential urbanization”) stosują pojęcia koncentracji i dekoncentracji (Geyer, Kotuly 1993). Koncentracja oznacza szybszy wzrost liczby ludności w największych miastach, natomiast dekoncentracja szybszy wzrost ludności w mniejszych miastach kraju, ponieważ więcej ludzi migruje tam z większych miast (Grzeszczak 2000). Teoretycznie wydaje się to jasne, ale w tym ostatnim modelu pośrednio uwzględnia się procesy określane mianem decentralizacji lub centralizacji, jeśli duże miasta rozpatrywane są w granicach administracyjnych, a nie funkcjonalnych (regiony miejskie). Podobnie w przypadku zmian rozmieszczenia ludności i miejsc pracy w samej aglomeracji bierze się pod uwagę nie tylko

² Urbaniści i planiści przestrzenni stosują pojęcie „dezurbanizacji” w trzech znaczeniach – jako tendencję do unikania zwartych skupień w rozplanowaniu i budowie miast, utratę miejskiego charakteru zabudowy, wreszcie odpływ ludności miejskiej na wieś.

przemieszczenia wewnętrzne ludzi i podmiotów gospodarczych, ale również przemieszczenia związane z przekroczeniem granic aglomeracji (Elliot 1997). W 1995 r. do całej strefy podmiejskiej aglomeracji przemieściło się 60% ludności opuszczającej na stałe Warszawę, ale stanowili oni tylko ok. 40% ogółu ludności napływającej do strefy podmiejskiej aglomeracji (Potrykowska, Śleszyński 2001).

Redystrybucja ludności i podmiotów gospodarczych w aglomeracji zależy, zarówno od czynników wewnętrznych, czyli dochodów mieszkańców, warunków życia i prowadzenia działalności gospodarczej, polityki miejskiej, efektywności systemu transportowego, jak też od czynników zewnętrznych, czyli rozwoju technologii, koniunktury gospodarczej, procesów demograficznych (Korcelli 1987, Elliot 1997, Grzeszczak 1996, 2000).

Na identyfikację dominującego procesu w aglomeracji może mieć wpływ stosowana metoda pomiaru oraz skala czasowa i przestrzenna (Korcelli 1987, Grzeszczak 2000). Na ogół saldo migracji uchodzi za najlepszy wskaźnik tendencji zmian ludnościowych w aglomeracji. Przeważnie to ruchy migracyjne decydują o rozmieszczeniu ludności, ale np. w miastach polskich w latach 60. I pierwszej połowie lat 80. to przyrost naturalny w zasadniczym stopniu wpływał na przyrost liczby ludności miejskiej (Rykiel, Jażdżewska 2002). Saldo migracji ma także słabe strony. Na przykład większa mobilność młodych i lepiej wykształconych potencjalnych migrantów może wpływać na równowagę napływu i odpływu ludności w miejscach atrakcyjnych do życia i działalności gospodarczej (por. Rykiel, Jażdżewska 2002). Uwzględnienie obu składników przyrostu rzeczywistego ludności (przyrost naturalny i saldo migracji) nie zawsze jest możliwe (dostępność, wiarygodność danych)³.

1. ZAKRES TERYTORIALNY I CZASOWY

Rozległy, 50-letni zakres czasowy analizy zmian w rozmieszczeniu ludności i miejsc pracy wymagał dokonania pewnego uporządkowania wymiarów przestrzennych i czasowych badań. Badany obszar aglomeracji warszawskiej⁴ (2533,6 tys.

³ W świetle danych GUS, opartych na bieżącej ewidencji ludności, w dekadzie lat 90. obserwowano ubytek ludności w Warszawie, ale wyniki spisu ludności (2002) wykazały coś wręcz przeciwnego. Z kolei w skali całego kraju rozbieżność między bieżącą ewidencją liczby ludności a wynikami spisu (in plus) jest wyjątkowo duża w 2002 r. (por. Rajkiewicz 2004).

⁴ W polskiej terminologii naukowej i planistycznej najbliższym odpowiednikiem „obszaru metropolitalnego” jest „aglomeracja miejska”, obejmująca tzw. miasto centralne (ośrodek metropolitalny) oraz sąsiadujące z nim mniejsze miasta, a także gęsto zaludnione, lecz nie objęte granicami miast terytoria (Gawryszewski et al. 1998, 89).

mieszk. w 2002 r.) obejmuje tereny w promieniu 40-50 km od centrum miasta Warszawy (3,8 tys. km²) i odpowiada województwu warszawskiemu, jednostce administracyjnej istniejącej w latach 1975-1998 (ryc. 1A, B). Taka delimitacja aglomeracji (obszaru metropolitalnego) była powszechna w ciągu ostatnich 25 lat (np. Jędrzejczyk, Wilk 1992, Gawryszewski i in. 1998, Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1998, Potrykowska, Śleszyński 1999, Nowosielska 2000), choć były przedstawiane propozycje wskazujące na znacznie szerszy zasięg (Gontarski 1980, Knapp 1983, Potrykowska 1985), ale także mniejszy (Chmielewski 1995). Ta ostatnia propozycja eliminowała strefę o gęstości zaludnienia poniżej 100 osób na km² („słabo zurbanizowana” strefa aglomeracji w niniejszym opracowaniu).

Zmiany tempa wzrostu ludności i miejsc pracy badano w tych samych jednostkach terytorialnych, o względnie stałych granicach (por. Elliot 1997). W analizowanym okresie następowały oczywiście liczne zmiany granic podstawowych jednostek administracyjnych. Porównywalność danych ludnościowych z lat 1950-1970 była możliwa dzięki konwersji danych przeprowadzonej przez Główny Urząd Statystyczny w 1976 r. Można przyjąć, że poza przypadkiem Warszawy, zmiany granic jednostek administracyjnych (gmin i miast) w latach 1977-2002 nie były już znaczne (przeważnie zmiana przynależności sołectwa lub wsi). Ogólna powierzchnia badanego obszaru wynosiła w badanych okresach 3793,8 km² (1950, 1960, 1970), 3787,4 km² (1978, 1988) i 3796,9 km² (2002).

W celu uzyskania większej porównywalności danych dokonano konwersji liczby ludności Warszawy zgodnie z granicami miasta w 2002 r. W obliczeniach zmian liczby ludności uwzględniono przyłączenie do Warszawy miasta Ursus (1977), części gmin Jabłonna i Nieporęt (1977), części gminy Wiązowna (1992) oraz miasta Wesoła (2002). Liczba ludności (lub mieszkań) części gminy przyłączonej do Warszawy odpowiada proporcji obszaru tejże gminy włączonego w granice Warszawy. Z jednej strony względna stałość granic Warszawy ogranicza wpływ zmian terytorialnych, jako czynnika zmian w redystrybucji ludności, choć może wpływać na identyfikację „nadmiernie” zaznaczonego procesu centralizacji w mieście centralnym (większa powierzchnia Warszawy).

Analizę zmian w rozmieszczeniu przeprowadzono w 4 lub 5 koncentrycznych strefach, po dokonaniu agregacji jednostek administracyjnych. Ludność miejska strefy jest zgodna w przybliżeniu ze statusem administracyjnym jednostki w danej dekadzie. Jeśli prawa miejskie przyznano jednostce do połowy dekady jednostka została policzona jako miasto, a jeśli w drugiej połowie dekady była traktowana

jako miasto już w następnej dekadzie. W ten sposób nie uwzględniono miejskiego statusu Halinowa (od 1999 r.).

Tab. 1. Strefy aglomeracji warszawskiej według poziomu urbanizacji w 1950 i 2002 roku

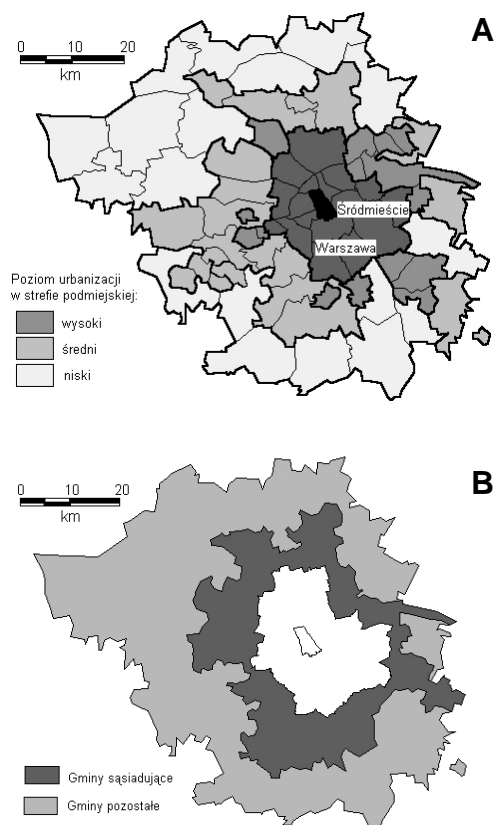
Tab. 1. The zones of Warsaw agglomeration according to a level of urbanization 1950 and 2002

Strefa aglomeracji	1950			2002		
	Liczba ludności (tys.)	Powierzchnia (km ²)	Gęstość zaludnienia (mieszk./km ²)	Liczba ludności (tys.)	Powierzchnia (km ²)	Gęstość zaludnienia (mieszk./km ²)
Aglomeracja	1264,6	3793,8	333,3	2533,6	3796,9	672,5
Śródmieście	148,6	15,6	9225,6	138,3	15,6	8865,4
Warszawa – pozostała część	691,7	501,3	1379,8	1550,9	501,3	3093,8
Strefa podmiejska silnie zurbanizowana	165,1	370,4	445,7	359,1	374,8	958,1
Strefa podmiejska średnio zurbanizowana	144,0	1039,4	138,5	326,7	1046,8	312,1
Strefa podmiejska słabo zurbanizowana	115,2	1867,1	61,7	164,4	1858,4	88,5

Źródło: *Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946-1974 wg podziału administracyjnego kraju z 1 VI 1975 r.*, 1976, Warszawa, GUS, *Podstawowe informacje ze spisów powszechnych*, 2003, Warszawa GUS.

Uwzględnione przedziały czasowe odpowiadają okresom przeprowadzenia powszechnych spisów ludności (1950, 1960, 1970, 1978, 1988, 2002). Zmiany rozmieszczenia miejsc pracy analizowano w przekrojach 1974-1978, 1978-1988 oraz 1992-1997, a podmiotów gospodarczych także w latach 1995-2001. Posługiwanie się stałymi, w przybliżeniu koncentrycznymi, strefami umożliwiło porównywanie zmian w czasie badanych zjawisk, aczkolwiek trzeba pamiętać, że uzyskane wyniki pozostają tylko przybliżonym obrazem przeobrażeń przestrzennych, które zaszły w ciągu ostatniego półwiecza w aglomeracji warszawskiej (zmiany w podziałach administracyjnych i sposobie agregacji pewnych informacji np. zatrudnienie).

W niniejszym opracowaniu wykorzystano dwie klasyfikacje przestrzenne jednostek administracyjnych aglomeracji (miasta i gminy). Pierwsza z klasyfikacji (funkcjonalno-morfologiczna) odzwierciedla stopień zurbanizowania aglomeracji u progu transformacji na przełomie lat 80. i 90 (ryc. 1A, tab. 1), druga odwołuje się tylko do jednego kryterium delimitacji (ryc. 1B, tab. 2), względnego położenia poszczególnych jednostek administracyjnych w stosunku do miasta centralnego aglomeracji (gminy sąsiadujące z Warszawą i położone peryferyjnie).

Ryc. 1. Strefy aglomeracji warszawskiej. A. Podział strefy podmiejskiej według stopnia urbanizacji (wg Chmielewski 1995)
 B. Podział strefy podmiejskiej na gminy sąsiadujące z Warszawą i pozostałe

Fig. 1. The zones of Warsaw agglomeration. A. Division of suburban zone according to urbanization level (Chmielewski 1995).

B. Division of suburban zone for the communes neighbouring upon Warsaw and outer communes

Pierwsza klasyfikacja (ryc.1A, tab.1) jest syntezą różnych materiałów empirycznych autorstwa Jana M. Chmielewskiego (1995). Na jej podstawie wyróżniono następujące strefy:

- centrum Warszawy (dzielnica Śródmieście),
- Warszawa (pozostała część obszaru Warszawy),
- strefa podmiejska silnie zurbanizowana,
- strefa podmiejska średnio zurbanizowana,
- strefa podmiejska słabo zurbanizowana.

Tab. 2. Strefa podmiejska w aglomeracji warszawskiej według położenia gmin względem miasta centralnego w 1950 i 2002 roku

Tab. 2. Warsaw suburban zone according to the location of suburban communes in relation to central city in 1950 and 2002

Strefa aglomeracji	1950			2002		
	Liczba ludności (tys.)	Powierzchnia (km ²)	Gęstość zaludnienia (mieszk./km ²)	Liczba ludności (tys.)	Powierzchnia (km ²)	Gęstość zaludnienia (mieszk./km ²)
Aglomeracja	1264,6	3793,8	333,3	2533,6	3796,9	672,5
Śródmieście	148,6	15,6	9225,6	138,3	15,6	8865,4
Warszawa – pozostała część	691,7	501,3	1379,8	1550,9	501,4	3093,8
Gminy sąsiadujące	144,6	1055,2	137,0	337,6	1053,6	320,4
Gminy pozostałe (peryferyjne)	279,7	2221,7	125,9	506,8	2226,8	227,6

Źródło: Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946-1974 wg podziału administracyjnego kraju z 1 VI 1975 r., 1976, Warszawa, GUS, Podstawowe informacje ze spisów powszechnych, 2003, Warszawa GUS.

Tab. 3. Liczba ludności w strefach* aglomeracji warszawskiej w latach 1950-2002

Tab. 3. A number of population in the zones of Warsaw agglomeration 1950-2002

Obszar	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Warszawa	840 307	1 168 923	1 358 138	1 565 667	1 666 270	1 689 201
Śródmieście	148 625	202 008	203 621	184 162	158 247	138 299
Strefa podmiejska	424 273	557 066	639 586	698 757	750 067	844 443
Gminy sąsiadujące	144 599	201 229	240 143	254 312	269 183	337 633
Gminy pozostałe	279 674	355 837	399 443	444 445	480 884	506 810

*granice Warszawy z 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946-1974 wg podziału administracyjnego kraju z 1 VI 1975 r.*, 1976, Warszawa, GUS, *Ludność i warunki mieszkaniowe*, cz. I, Seria B, NSP z 7 XII 1978 r., Warszawa, GUS, *Ludność. Warunki mieszkaniowe*, NSP z 6 XII 1988 r., 1989, Warszawa, GUS, *Podstawowe informacje ze spisów powszechnych*, 2003, Warszawa GUS.

Wyróżnione strefy odzwierciedlały na progu transformacji systemowej zróżnicowany stopień zaawansowania procesów urbanizacyjnych (Chmielewski 1995) ze względu na strukturę fizycznego zagospodarowania (m.in. gęstość zaludnienia, liczba i wiek mieszkań), jakości standardów zagospodarowania (dostępność infrastruktury technicznej) oraz charakterystykę społeczną mieszkańców (zatrudnienie, wykształcenie). Strefa podmiejska o wysokim poziomie urbanizacji charakteryzowała się zdecydowaną przewagą ludności miejskiej. Jedynie część gminy Łomianki zamieszkuje obecnie (2002)

ludność na terenach wiejskich (2% ludności strefy). Strefa peryferyjna jest jej przeciwieństwem, bowiem przeważająca część ludności mieszka tam na terenach wiejskich (85%). Strefa ta nie spełniała żadnego z przyjętych kryteriów zurbanizowania obszaru. Strefa podmiejska średnio zurbanizowana zajmuje pozycję pośrednią z 46% ludności miejskiej. Poszczególne jej części spełniały jedno lub dwa przyjęte kryteria zurbanizowania obszaru (społeczne lub jakości standardów zagospodarowania).

Tab. 4. Liczba mieszkań zamieszkałych w strefach* aglomeracji warszawskiej w latach 1950-2002

Tab. 4. A number of inhabited dwelling units in the zones of Warsaw agglomeration 1950-2002

Obszar	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Warszawa	204 070	315 120	419 922	516 364	584 670	648 597
Śródmieście	32 126	54 053	66 245	67 669	66 795	62 236
Strefa podmiejska	109 502	138 083	168 751	190 230	212 458	261 458
Gminy sąsiadujące	37 697	51 493	62 889	68 292	74 656	103 086
Gminy pozostałe	71 805	86 590	105 862	121 938	137 802	158 372

*granice Warszawy z 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946-1974 wg podziału administracyjnego kraju z 1 VI 1975 r.*, 1976, Warszawa, GUS, *Ludność i warunki mieszkaniowe*, cz. I, Seria B. NSP z 7 XII 1978 r., Warszawa, GUS, *Ludność. Warunki mieszkaniowe*, NSP z 6 XII 1988 r., 1989, Warszawa, GUS, *Podstawowe informacje ze spisów powszechnych*, 2003, Warszawa GUS.

Strefę podmiejską silnie zurbanizowaną wg J.M. Chmielewskiego (1995) tworzą miasta położone w pobliżu Warszawy, połączone zwykle liniami kolejowymi z głównym miastem aglomeracji, natomiast strefa gmin sąsiadujących z miastem centralnym aglomeracji obejmuje zarówno obszary miejskie jak i wiejskie dostępne również transportem drogowym.

2. FAZA CENTRALIZACJI I JEJ UWARUNKOWANIA (1950-1978)

Warszawska aglomeracja zaczęła kształtować się na przełomie XIX i XX wieku. Warszawa w latach 1830-1903 obejmowała ten sam zwarty obszar (21,5 km²), charakterystyczny dla miasta skupionego o niewiarygodnym zagęszczeniu. Na 1 km² na początku ubiegłego stulecia przypadało tam ponad 36 tys. osób. Strefa podmiejska zaczęła kształtować się z chwilą rozbudowy linii kolejowych. Na przełomie wieków centryczny układ osadniczy przekształcił się

w układ centryczno-radialny, zgodnie z przebiegiem promienistych szlaków kolejowych przecinających obszary przyległe do granic miasta.

Tab. 5. Średni roczny wzrost (%) liczby ludności w aglomeracji warszawskiej* 1950-2002

Tab. 5. Average annual growth rates (%) of population number in Warsaw agglomeration 1950-2002

Obszar	1950-1960	1960-1970	1970-1978	1978-1988	1988-2002
Aglomeracja	3,16	1,47	1,58	0,65	0,34
Warszawa	3,36**	1,51	1,79	0,62	0,10
Strefa podmiejska	2,76	1,39	1,11	0,71	0,85
Miasta strefy podmiejskiej	2,42	1,39	1,58	0,90	0,58
Wieś strefy podmiejskiej	3,01	1,40	0,40	0,40	1,30

*granice Warszawy z 2002 r., ** wartość wskaźnika powyżej średniej dla aglomeracji.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946-1974 wg podziału administracyjnego kraju z I VI 1975 r.*, 1976, Warszawa, GUS, *Ludność i warunki mieszkaniowe*, cz. I, Seria B. NSP z 7 XII 1978 r., Warszawa, GUS, *Ludność. Warunki mieszkaniowe, NSP z 6 XII 1988 r.*, 1989, Warszawa, GUS, *Podstawowe informacje ze spisów powszechnych*, 2003, Warszawa GUS.

Strefa podmiejska rozszerzała się stopniowo w XX w. Formy zainwestowane terenu z układów pasmowych przechodziły stopniowo w zwarte bliżej granic miasta. Wysokie ceny gruntów i wynajmu mieszkań w mieście centralnym sprawiły, że tempo przyrostu liczby ludności strefy podmiejskiej było większe niż w Warszawie już przed 1914 r. oraz w latach 1921-1931 (Knapp 1983). Zgodnie z modelem cyklu życiowego miasta byłaby to (w ówczesnych granicach) faza suburbanizacji (względnej decentralizacji) w rozwoju aglomeracji.

Problem nadmiernej koncentracji ludności w Warszawie rozwiązywano powiększając obszar miasta, m.in. 7-krotnie w 1916 r. oraz trzykrotnie w 1951 r. Zrealizowano w ten sposób koncepcję dekoncentracji funkcjonalnej miasta w myśl Karty Ateńskiej. W Warszawie gęstość zaludnienia wynosi (3268 osób na km²), ale w całej aglomeracji warszawskiej zaledwie 672 osób na km², na co wpływa głównie niska gęstość zaludnienia w dość rozległej, peryferyjnej strefie podmiejskiej (88 osób na km²). Jedynie centralna część miasta (Śródmieście), o powierzchni 15,6 km² miała gęstość zaludnienia przekraczającą w całym półwieczu 5000 mieszkańców na km² (ponad 10 000 osób na km² w latach 1955-1988), a więc wskaźnik odpowiadający średniej gęstości zaludnienia w najgęściej zaludnionych miastach europejskich (Paryż, Londyn, Moskwa, Genewa, Lizbona).

Tempo wzrostu ludności w aglomeracji warszawskiej wykazywało stały spadek w latach 1950-2002. Dotyczy do zarówno miasta centralnego, jak i strefy

otaczającej (tab. 3). W okresie tym można zidentyfikować dwie fazy rozwoju (względnej centralizacji 1950-1978 i względnej decentralizacji 1978-2002) zgodnie z modelem cyklu życiowego miasta (Berg i in. 1982, Parysek 1995, Lever i Champion 1996, Grzeszczak 1996, Champion 2001). Jednak gdyby przyjąć za J.M. Chmielewskim (1995) zmniejszony zasięg aglomeracji (obszar metropolitalny Warszawy), to w pierwszym wyróżnionym okresie można byłoby wskazać słabiej zaznaczoną pierwszą fazę względnej decentralizacji (tab. 5) już w dekadzie 1960-1970 (por. Korcelli 1987, Gawryszewski i in. 1998).

Faza względnej centralizacji (stadium urbanizacji) obejmuje okres 1950-1978. Najwyższe tempo wzrostu Warszawa wykazywała w dekadzie 1950-1960, prawie dwukrotnie mniejsze w latach 1970-1978, a najniższe w dekadzie 1960-1970 (Tab.5), gdy władze podjęły realizację tzw. polityki deglomeracji (1965-1970), zmierzającej do relokacji (deglomeracja bezpośrednia) istniejących miejsc pracy lub ograniczenia lokalizacji nowych (deglomeracja pośrednia) w Warszawie (Ciechocińska 1973, 1988). W okresie dominacji procesu centralizacji ważniejszym składnikiem wzrostu ludności w aglomeracji był wpływ ludności niż przyrost naturalny (Potrykowska 1992).

W latach 50. tempo wzrostu ludności Warszawy odpowiadało wzrostowi w gminach sąsiadujących z Warszawą (3,36% rocznie). Niewiele mniejsze tempo wzrostu wykazywało, odbudowane całkowicie po wojnie centrum Warszawy (Śródmieście). Gminy peryferyjne strefy podmiejskiej (2,44%) nigdy już nie osiągnęły później takiego tempa wzrostu ludności (tab. 5, 6).

W okresie 1960-1970 strefa podmiejska (tab. 6, tab. 7) o wysokim i średnim poziomie urbanizacji wykazywała łącznie nieco wyższe przeciętne tempo wzrostu liczby ludności (1,60% rocznie) niż sama Warszawa (1,51%). Jedynie tempo wzrostu ludności w Warszawie poza dzielnicą Śródmieście było wyższe (1,79%) niż w każdej ze stref podmiejskich wyróżnionych na podstawie stopnia urbanizacji, ale odpowiadało ono z kolei dynamice zmian ludnościowych w gminach sąsiadujących z Warszawą (1,78%). Rozpatrując ten proces w granicach Warszawy z lat 1960-1970 (bez miast Ursus i Wesola) można stwierdzić, że cała strefa podmiejska wykazywała nieco wyższe tempo wzrostu ludności (1,52%) niż miasto centralne (1,45%). Istotny wpływ na odmienną interpretację tendencji zmian miał niezwykle dynamiczny przyrost ludności w samym Ursusie (średnio 5% rocznie) w tej dekadzie. Część Warszawy poza dzielnicą Śródmieście, bez uwzględniania miast Ursus i Wesola, miała jednak w dalszym ciągu wyższe tempo wzrostu ludności (1,72%) niż cała strefa podmiejska.

Tab. 6. Średni roczny wzrost liczby (%) ludności w strefach aglomeracji warszawskiej w latach 1950-2002

Tab. 6. Average annual growth rates of population number (%) in the zones of Warsaw agglomeration 1950-2002

Obszar	1950-1960	1960-1970	1970-1978	1978-1988	1988-2002
Aglomeracja	3,16	1,47	1,58	0,65	0,34
Warszawa-Śródmieście	3,12	0,08	-1,25	-1,50	-0,96
Warszawa-pozostały obszar	3,41*	1,79	2,27	0,88	0,20
Strefa podmiejska silnie zurbanizowana	3,36	1,58	1,23	0,70	0,83
Strefa podmiejska średnio zurbanizowana	2,86	1,63	1,51	1,08	1,00
Strefa podmiejska słabo zurbanizowana	1,71	0,71	0,29	0,08	0,61

* wartości powyżej średniej dla aglomeracji

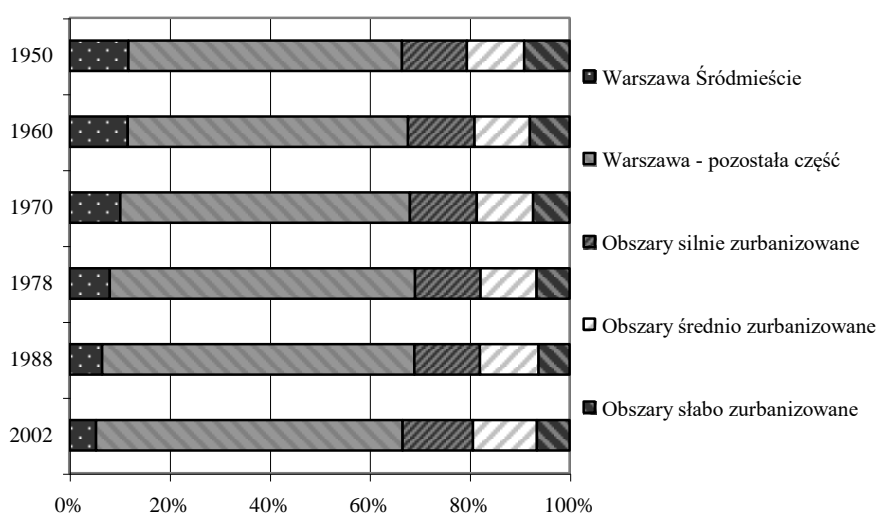
Źródło: obliczenia własne na podstawie pozycji w tab. 3.

Wzmocnienie tendencji centralizacyjnych w dekadzie lat 70. różniło się od etapu z lat 50. Warszawa wyraźnie wykazywała już wyższe tempo wzrostu (1,79%) niż strefa podmiejska, a najwyższe tempo wzrostu w całej aglomeracji, podobnie jak w latach 60., wykazywały obszary stolicy poza dzielnicą Śródmieście (2,28%). W samym Śródmieściu trwał już proces bezwzględnie ubytku ludności (proces starzenia się ludności, odpływ części młodego pokolenia do nowych osiedli mieszkaniowych dalej od centrum).

Poza ogólnie znacznie niższym tempem wzrostu ludność w całej aglomeracji, w latach 70. stosunkowo mały wzrost liczby ludności (zaledwie 0,72%) charakteryzował gminy sąsiadujące z Warszawą. Większe zmiany ludnościowe wykazywały za to obszary dalej położone od Warszawy (1,34%). Miasta w tej strefie (głównie największe) charakteryzowało wyższe tempo wzrostu (2,03%) niż w okresie deaglomeracji w latach 60., częściowo z powodu zwiększenia ich powierzchni (np. Legionowo), a w większym stopniu z powodu znacznego przyrostu ich zasobów mieszkaniowych (o 30-60%) i towarzyszącego mu napływu ludności. Pod względem dynamiki ludnościowej miasta te tylko nieznacznie ustępowały obszarom Warszawy położonym poza Śródmieściem w dekadzie lat 70.

W okresie fazy centralizacji w latach 1950-1970 tempo wzrostu ludności miast i wsi w strefie podmiejskiej było zbliżone (tab. 5), ale dekada lat 70. (podobnie lat 80.) charakteryzowała się już dużym stopniem dysproporcji w dynamice ludności na rzecz terenów miejskich (odpowiednio 1,58% miasta, 0,40% wsie). Różniły się także ob-

szary strefy sąsiadującej z Warszawą z położonymi peryferyjnie. Aż do 1988 r. miasta części peryferyjnej strefy podmiejskiej charakteryzowały się wyraźnie wyższym tempem wzrostu niż tereny wiejskie, podczas gdy w strefie sąsiadującej z Warszawa różnice te były mniejsze (z wyjątkiem dekady lat 50. i dekady lat 90.). W latach 50. szybsze tempo wzrostu cechowało tereny wiejskie, zwłaszcza w pobliżu Warszawy (3,95%). Wskaźnik wzrostu ludności był tam najwyższy w całej aglomeracji, przewyższając wskaźnik na terenie Warszawy, poza dzielnicą Śródmieście (3,45%). Trzeba jednak pamiętać, że w tym okresie aż 7 obecnych miast nie miało w tej strefie jeszcze praw miejskich. Jednak już w latach 60. (okres deaglomeracji) w gminach graniczących z Warszawą miasta wykazywały najwyższe tempo wzrostu w skali całej aglomeracji (1,89%). Było to zapewne konsekwencją ograniczeń osadnictwa w Warszawie, choć usiłowano temu zapobiec wprowadzając (1966) ograniczenia meldunkowe także w miastach i osiedlach podwarszawskich (Mirowski 1969).

Ryc. 2. Zmiany zaludnienia stref aglomeracji warszawskiej w latach 1950-2002

Fig. 2. The changes of population distribution in the zones of Warsaw agglomeration 1950-2002

Źródło: opracowanie własne na podstawie pozycji w tab. 3.

W okresie dominacji procesu centralizacji, zachodnia część aglomeracji zwiększała swój udział w ogólnym zaludnieniu obszaru (z 60,8% w 1950 r. do 65% w 1978 r.). W latach 1950-1970 najszybszy wzrost ludności następował w zachodniej (lewobrzeżnej) części Warszawy oraz we wschodniej (prawobrzeżnej) części strefy podmiejskiej (wskaźniki wzrostu powyżej średniej dla

aglomeracji). Dopiero w ostatniej dekadzie (1970-1978) okresu centralizacji tempo wzrostu ludności było największe we wschodniej części Warszawy, natomiast wschodnia i zachodnia część strefy podmiejskiej wykazywała wzrost niższy niż przeciętnie w aglomeracji.

Przy stale malejącym tempie wzrostu całej aglomeracji oraz miasta centralnego same proporcje zaludnienia miasta centralnego i strefy podmiejskiej nie uległy jednak istotnym zmianom (ryc. 2). Udział Warszawy w zaludnieniu aglomeracji zwiększył się z 66,4 do 69,1% w latach 1950-1978, wykazując zbliżony spadek w ostatnim dwudziestolecu (66,7% w 2002 r.). Udział miejsc pracy zaczął się zmniejszać już od lat 70., ale Warszawa, pod względem wielkości zasobów mieszkaniowych, aż do 1988 r. zwiększała swój udział w skali aglomeracji (z 65,1% 1950 r. do 73,4% w 1988 r.).

Tab. 7. Średnie roczne tempo wzrostu (%) ludności w aglomeracji warszawskiej w latach 1950-2002
Tab. 7. Average annual growth rates of population number (%) in the zones of Warsaw agglomeration 1950-2002

Obszar	1950-1960	1960-1970	1970-1978	1978-1988	1988-2002
Aglomeracja	3,16	1,47	1,58	0,65	0,34
Warszawa	3,36*	1,51	1,79	0,62	0,10
Gminy sąsiadujące	3,36	1,78	0,72	0,57	1,63
Gminy pozostałe	2,44	1,16	1,34	0,79	0,38

*wartości wskaźnika powyżej średniej dla aglomeracji.

Źródło: opracowanie własne na podstawie pozycji w tab. 3.

W procesach centralizacji i decentralizacji przestrzennej czynnikiem ekonomicznym należy przypisać podstawowe znaczenie w aglomeracji warszawskiej. Przy czym w scentralizowanym systemie polityczno-gospodarczym odzwierciedlały one krajowe trendy zmian. Dekady lat 50. i 70. charakteryzowały się wzmożoną działalnością inwestycyjną, zwłaszcza w przemyśle, skoncentrowaną w dużych miastach, zgodnie z korzyściami aglomeracji. Nowe miejsca pracy przyciągały dużą liczbę ludności. Dekady te odpowiadają też dwóm okresom zwiększonych współczynników przyrostu naturalnego (powojenny wyż demograficzny lat 50. i jego „echo” w latach 70. na niższym poziomie). Natomiast okresy osłabionego tempa wzrostu ludności miasta odpowiadają okresom osłabionego tempa wzrostu działalności inwestycyjnej (nowe miejsca pracy), co łączyło się z osłabionym napływem ludności do całej aglomeracji (Korcelli 1987,

1993). Ta zgodność oddziaływania krajowych procesów demograficznych i ekonomicznych została zaburzona dopiero w latach 90. Wtedy wzmożona działalność inwestycyjna, zwłaszcza w samej Warszawie, odbywała się w warunkach osłabionego napływu ludności spoza aglomeracji i rosnącego ujemnego przyrostu naturalnego, czemu towarzyszyła silniejsza redystrybucja miejsc zamieszkania i pracy wewnątrz samej aglomeracji.

Tab. 8. Średnie roczne tempo wzrostu (%) liczby mieszkań zamieszkałych w aglomeracji warszawskiej w latach 1950-2002

Tab. 8. Average annual growth rates (%) of the number of inhabited dwelling units in the Warsaw agglomeration 1950-2002

Obszar	1950-1960	1960-1970	1970-1978	1978-1988	1988-2002
Aglomeracja	3,86	2,54	2,31	1,21	0,97
Warszawa	4,44	2,91	2,62	1,25	0,74
Gminy sąsiadujące	3,13	2,04	1,05	0,92	2,33
Gminy pozostałe	1,95	2,02	1,75	1,21	1,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie pozycji w tab. 3.

Nacjonalizacja i komunalizacja gruntów w granicach miasta z 1939 r. pozwoliła z jednej strony na swobodne zagospodarowanie przestrzeni miasta centralnego, ale skłaniała do rozrzutnego gospodarowania gruntami i podnosiła koszty budowy i funkcjonowania infrastruktury technicznej. Wielkie inwestycje mieszkaniowe na terenach przyłączonych do miasta w 1951 r. rozpoczęto dopiero w latach 70. i 80. Obszary miasta centralnego poza Śródmieściem nieprzerwanie wykazywały w latach 1950-1988 przeciętnie najwyższe tempo wzrostu ludności i mieszkań w całej aglomeracji.

W latach 50. i 60. atrakcyjność miasta centralnego w oczach konsumentów była zgodna z wizją przedsiębiorców. Niskie przeciętne dochody i poziom życia, priorytet przyznawany posiadaniu pracy, a przez to zapewnienie sobie skromnego utrzymania odsuwały na drugi plan kwestie preferencji mieszkaniowych. Badania socjologiczne wykazywały wysokie preferencje mieszkaniowe ludności wobec wielokondygnacyjnych budynków mieszkalnych. Zabudowa niska była kojarzona ze złymi warunkami mieszkaniowymi, zwykle z powodu braku podstawowych instalacji (to cechowało zarówno wsie jak i miasta strefy podmiejskiej). W latach 50. i 60. miasto centralne było synonimem zarówno gwarancji pracy jak i lepszych warunków życia (standard nowych mieszkań,

zaopatrzenie sklepów, możliwości edukacji i ochrony zdrowia). Te oczekiwania faktycznie spełniały tylko centralne obszary miasta (w granicach z 1939 r.). Jeszcze w 1970 r. ponad połowa obszaru Warszawy wykazywała niedostateczny poziom wyposażenia w podstawowe placówki handlu detalicznego (Chudzińska 1985).

CZYNNIKI CENTRALIZACJI	CZYNNIKI DECENTRALIZACJI
EKONOMICZNE	EKONOMICZNE
– Korzyści aglomeracji	– Brak siły roboczej (deglomeracja 1965-1970)
SPOŁECZNO-KULTUROWE	SPOŁECZNO-KULTUROWE
– Zatrudnienie, mieszkania i lepsze warunki życia w mieście	– Zatrudnienie (dojazdy do pracy) kosztem gorszych warunków życia w strefie podmiejskiej
POLITYCZNE	POLITYCZNE
– Państwowy monopol na tworzenie miejsc pracy i budowę mieszkań	– Kontrola napływu ludności, obowiązek meldunkowy (1954-1984)

Ryc. 3. Kontrolowana centralizacja w gospodarce planowanej centralnie w aglomeracji warszawskiej

Fig. 3. Controlled centralization in centrally-planned economy in the Warsaw agglomeration

W gospodarce scentralizowanej korzyści aglomeracji i ograniczone środki na rozwój mieszkalnictwa i infrastruktury społecznej wpłynęły na lokowanie nowych miejsc pracy i mieszkań głównie w Warszawie. Realizację takiej polityki zapewniała monopolizacja tworzenia nowych miejsc pracy i budownictwa mieszkaniowego przez państwo. Uzupełniającym środkiem kontroli dostępu do pracy i mieszkań były bariery imigracyjne. Ograniczenia meldunkowe nie tylko ograniczały napływ do Warszawy, ale również ewentualny odpływ ludności (utrata przywileju zamieszkiwania w stolicy).

Polityka władz miejskich zmierzająca do kontroli imigracji wyrażała usilne dążenia do niedopuszczenia do przeludnienia miasta, chociaż korzyści aglomeracji skłaniały do wyraźnej koncentracji miejsc pracy w mieście centralnym, a pracochłonny przemysł odczuwał braki siły roboczej. Ograniczenia imigracyjne w Warszawie obowiązywały w latach 1954-1984. Rozluźniano je doraźnie w okresach wzmożonych inwestycji w przemyśle i mieszkalnictwie (np. lata 70.). W latach 1965-1970 podjęto też administracyjne próby ograniczenia przyrostu miejsc pracy w mieście centralnym

zgodnie z krajową polityką decentralizacji przemysłu (20 filii wielkich zakładów powstało w aglomeracji poza Warszawą) oraz ograniczenia osadnictwa w strefie podmiejskiej (1966-1970). W sferze ekonomicznej (wprowadzenie zwiększonej zmianowości w pracy, trudności z kooperacją) deaglomeracja wykazała jednak wyższość lokalizacji warszawskiej, a w sferze społecznej przyczyniła się do przyspieszenia procesu starzenia ludności (Ciechocińska 1973).

W rezultacie to właśnie czynniki ekonomiczne i polityczne wspólnie przyczyniały się do względnie zrównoważonego wzrostu demograficznego Warszawy i jej strefy podmiejskiej, zwłaszcza w okresach słabnięcia dynamiki demograficznej i działalności inwestycyjnej. Choć do 1978 r. miasto centralne wykazywało wyższe tempo wzrostu ludności od strefy podmiejskiej to względnie wysokie tempo wzrostu bardziej zurbanizowanej części strefy podmiejskiej wskazuje na wymuszony proces suburbanizacji w kategoriach ekonomicznych, z pominięciem preferencji mieszkaniowych ludności. W strefie podmiejskiej osiedlali się głównie pracownicy o niskich kwalifikacjach, zapewniający sobie źródło utrzymania w Warszawie, kosztem uciążliwych dojazdów i niskiego standardu życia. Jeszcze w 1988 r. w miastach strefy podmiejskiej mieszkało w bardzo złych warunkach mieszkaniowych (3 i więcej osób na pokój i/lub brak wodociągu) 26,2% ludności, a na wsi nawet 41%, podczas gdy w Warszawie tylko 13,2%.

3. FAZA DECENTRALIZACJI I JEJ UWARUNKOWANIA (1978-2002)

Okres 1978-1988 odpowiada już w zasadzie fazie względnej decentralizacji miasta w świetle danych na temat przyrostu rzeczywistego ludności, choć tempo wzrostu w strefie podmiejskiej niewiele jest wyższe od tempa wzrostu w mieście centralnym (tab. 5). W dekadzie lat 80. tylko w strefie podmiejskiej o średnim poziomie urbanizacji zwiększył się (po raz pierwszy od 1950 r.) udział zasobów mieszkaniowych w skali aglomeracji (z 9,9% do 10,1%). W okresie tym zasadniczy wpływ na wzrost liczby ludności strefy podmiejskiej, w przeciwieństwie do Warszawy, miał przyrost naturalny, a nie migracje, zarówno na obszarach miejskich jak wiejskich. Całą strefę w latach 1980-1982 cechowało ujemne saldo migracji, a tereny wiejskie nawet do 1992 r⁵. Wprawdzie na przełomie lat 70. i 80. zaobserwowano już wzrost odpływu

⁵ Na podstawie zameldowania na pobyt stały i wymeldowania z pobytu stałego wg *Rocznika statystycznego województwa warszawskiego 1981-1998*, GUS, Warszawa.

ludności Warszawy do strefy podmiejskiej, kosztem obszarów leżących poza aglomeracją (Korcelli 1989), ale napływ ludności do miasta centralnego (saldo migracji na 1000 mieszkańców) był jednak większy niż do strefy podmiejskiej (1980-1992), z wyjątkiem 1985 r. Większe znaczenie dodatniego salda migracji od przyrostu naturalnego w miastach strefy podmiejskiej zarejestrowano w 1988 r., a na wsi w 1995 r. (w całej strefie od 1993 r.). W 2002 r. tylko cztery jednostki terytorialne strefy podmiejskiej cechował wyższy przyrost naturalny od salda migracji, głównie na wschodzie aglomeracji (Nowy Dwór Mazowiecki, Wołomin, Radzymin, Brochów).

Dopiero lata 90. wskazują wyraźnie na wejście aglomeracji w fazę względnej decentralizacji. Rosnące zróżnicowanie dochodów, prywatyzacja gospodarki, komercjalizacja mieszkalnictwa, upowszechnienie samochodu stworzyły możliwości wyboru najbardziej użytecznego miejsca zamieszkania lub prowadzenia działalności gospodarczej w świetle indywidualnych preferencji podmiotów (Węclawowicz 1999, Rykiel 2002). Przekonanie, że mieszkanie w strefie podmiejskiej i prowadzenie działalności gospodarczej jest tańsze wynikało z przywrócenia reguł funkcjonowania renty gruntowej oraz preferencyjnej polityki władz lokalnych strefy podmiejskiej, które uzyskały większą swobodę w kształtowaniu zagospodarowania przestrzennego i polityki fiskalnej. Nie bez znaczenia było też powszechne przekonanie o domu z ogrodem jako docelowym miejscu zamieszkania wśród nowej klasy średniej oraz zmiany w organizacji i technologii produkcji i usług (mniejsze firmy, o bardziej elastycznych zachowaniach lokalizacyjnych). Zmiany technologiczne i organizacyjne w przemyśle przyczyniły się do upadku, dużych, przestarzałych technologicznie fabryk, skupionych głównie w Warszawie (Nowosielska 2000).

Silniej zaznaczony początkowo proces redystrybucji miejsc pracy niż miejsc zamieszkania można uznać za osobliwość aglomeracji warszawskiej, bowiem w klasycznym modelu cyklu życiowego miasta, to zachowania ludności i rosnące preferencje na rzecz zamieszkiwania w strefie podmiejskiej inicjowały proces decentralizacji (Klaassen 1988). Proces redystrybucji miejsc pracy został zapoczątkowany już w latach 1965-1970 (administracyjnie sterowany), a spontanicznie pojawił się w okresie kryzysu gospodarczego w latach 70. Już w latach 1974-1978 przyrost miejsc pracy był większy w strefie podmiejskiej niż w Warszawie (tab. 9), a w latach 80. ubytek miejsc pracy był większy w Warszawie niż w strefie podmiejskiej (odpowiednio -1,49% rocznie i -0,88% rocznie). W świetle tych danych udział Warszawy w zatrudnieniu w aglomeracji zmniejszył się w latach 1974-1988 z 83,1 do 81,8%.

Równoległy proces ubytku ludności i zatrudnionych w latach 70. i 80. był najbardziej widoczny w centrum miasta (Śródmieście). Z danych statystycznych na temat zmian w zatrudnieniu wynika, że np. w latach 1974-1978 najwyższy wzrost liczby zatrudnionych w gospodarce uspołecznionej aglomeracji cechował już tereny wiejskie, zarówno w gminach sąsiadujących z Warszawą, jak i dalej położonych (tab. 9). W okresie kryzysu gospodarczego (1978-1988) wzrost zatrudnienia cechował jedynie tereny wiejskie sąsiadujące z Warszawą (0,68% rocznie), co mogłoby wskazywać na większą odporność tych terenów na kryzys (Jerczyński 1989). Pogarszająca się sytuacja gospodarcza przyczyniła się do wzrostu prywatnej przedsiębiorczości, zwłaszcza na wsi w strefie podmiejskiej. Średni roczny wzrost zatrudnionych w tzw. rzemiośle w strefie podmiejskiej wynosił 13,56%, a na wsi aż 16,23% (1978-1988), gdy w Warszawie tylko 9,02% (charakterystyczną oazą prywatnej przedsiębiorczości była wówczas gmina Łomianki). Wynikało to z korzystniejszych ofert lokalizacji dla przedsiębiorców (Gawryszewski 1993).

Tempo wzrostu ludności w strefie podmiejskiej w latach kryzysu ekonomicznego i społeczno-politycznego w dekadzie lat 80., było w ogóle najniższe w badanym półwieczu, a w latach 90. było niższe (0,85%) niż w dekadach fazy względnej centralizacji. W dekadzie lat 80. najniższe tempo wzrostu ludności cechowało jeszcze gminy w pasie przylegającym do granic Warszawy (0,57%), podobnie jak w latach 70., na co miał wpływ wyższy przyrost naturalny na słabiej zurbanizowanych, peryferyjnych terenach aglomeracji (tab. 7). Dopiero w okresie transformacji systemowej pojawiła się zmiana jakościowa. Lata 90. cechowała duża dysproporcja w tempie wzrostu ludności w gminach sąsiadujących z Warszawą (1,63%) w porównaniu z gminami dalej położonymi (0,38%). W przypadku mieszkań wskaźniki te wynosiły odpowiednio: 2,33% i 1,00% (tab. 10).

W okresie 1988-2002 największe tempo wzrostu ludności i mieszkań w strefie podmiejskiej charakteryzowało tereny wiejskie (tab.10). W gminach graniczących z Warszawą nastąpiło to już w latach 80., ale w gminach dalej położonych dopiero w dekadzie lat 90. W latach 80. było to jednak spowodowane utrzymującym się tam dość wysokim przyrostem naturalnym, pomimo ujemnego salda migracji na wsi. Od połowy lat 90. całą strefę podmiejską cechował już ujemny przyrost naturalny (Warszawę od 1987 r.). Na wsi zanotowano także największy wzrost liczby pracujących w aglomeracji w latach 1992-1997, choć dane na ten temat są już mniej wiarygodne (Nowosielska 2000).

Tab. 9. Średni roczny (%) wzrost liczby zatrudnionych (pracujących) w strefach aglomeracji warszawskiej w latach 1974-1997

Tab. 9. Average annual growth rates (%) of employed persons in the zones of Warsaw agglomeration 1974-1997

Strefa aglomeracji	1974-1978 ¹	1978-1988 ¹	1992-1997 ²
Aglomeracja	0,30	-1,38	7,53
Śródmieście	-0,89	-1,32*	6,93
Warszawa – pozostała część	0,61	-1,56	7,70
Gminy sąsiadujące	1,81	-0,82	11,15
Miasta	1,67	-1,42	9,65
Wieś	2,22	0,68	13,80
Gminy pozostałe	0,33	-0,93	5,62
Miasta	0,10	-0,57	5,55
Wieś	1,25	-2,27	5,93

¹Pełnozatrudnieni (łącznie z sezonowymi i zatrudnionymi dorywczo) oraz niepełnozatrudnieni w głównym miejscu pracy, ²pracujący według faktycznego stałego miejsca pracy, bez jednostek fizycznych o liczbie pracujących do 5 osób.

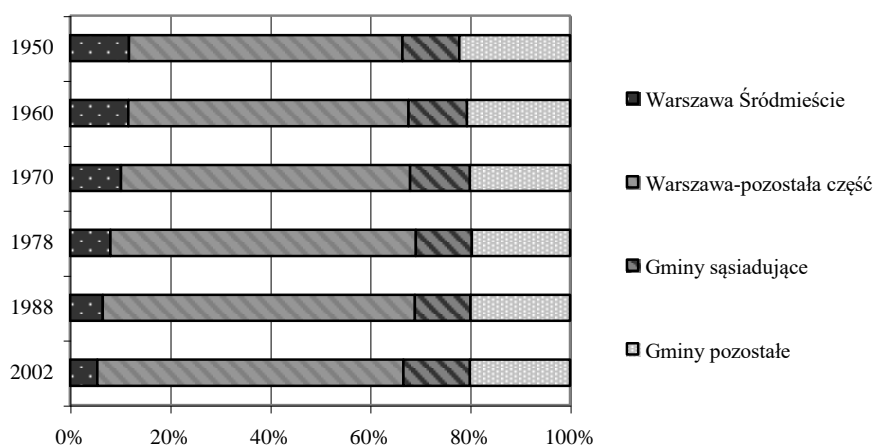
*Wartości wskaźnika powyżej średniej dla aglomeracji

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Roczników statystycznych województwa warszawskiego* 1975, 1979, 1989, 1993, 1998, GUS, Warszawa.

Istotne zmiany nastąpiły we wzroście liczby ludności i mieszkań w okresie decentralizacji we wschodniej i zachodniej części aglomeracji. Od 1978 r. zmniejsza się udział zachodniej części aglomeracji w zaludnieniu (z 65 % w 1978 r. do 62,6% w 2002 r.). W dekadzie lat 80. wschodnia część aglomeracji wykazywała wyższe tempo wzrostu ludności i mieszkań (w Warszawie i strefie podmiejskiej). W latach 90. najwyższe tempo wzrostu (0,98%) wykazywała zachodnia (lewobrzeżna) część strefy podmiejskiej (po raz pierwszy w badanym okresie), ale w Warszawie szybsze tempo wzrostu liczby ludności i mieszkań cechowało dalej wschodnią część miasta (tańsze mieszkania). W części zachodniej Warszawy natomiast, zarejestrowano nawet ubytek ludności 1988-2002 (-0,10% rocznie). Jedynie tempo wzrostu liczby pracujących (1992-1997) w całej części lewobrzeżnej aglomeracji było wyższe niż w części położonej na wschód od Wisły (w strefie podmiejskiej głównie w sektorze południowo-zachodnim).

Początek transformacji systemowej charakteryzował się znacznym ubytkiem miejsc pracy (ok. 10%). Od 1992 r. rejestrowano stały wzrost liczby miejsc pracy w dość szybkim tempie, zarówno w mieście centralnym jak i strefie pod-

miejskiej. Z badań Ewy Nowosielskiej (2000) dotyczących liczby zatrudnionych (w firmach zatrudniających powyżej 5 osób) w aglomeracji wynika, że wyraźnie zmniejszył się udział Warszawy w miastach aglomeracji w ogólnym zatrudnieniu (z 77% do 68%), w zatrudnieniu w przemyśle (z 76% do 57%) i w usługach (z 86% do 74%) w latach 1992-1997. Rozmieszczenie usług w aglomeracji jest prawdopodobnie bliższe modelowi renty gruntowej, a produkcyjnych dostępności komunikacyjnej (Śleszyński 2003). Warszawa, doświadczająca intensywnej tercjaryzacji gospodarki stała się zbyt konkurencyjnym obszarem lokalizacji dla działalności produkcyjnej. W miastach strefy podmiejskiej w 1997 r. dominowały miejsca pracy w sektorze produkcyjnym (aż 43% zatrudnionych w przemyśle w miastach aglomeracji).

Ryc. 4. Zmiany zaludnienia stref aglomeracji warszawskiej w latach 1950-2002

Fig. 4. The changes of population distribution in the zones of Warsaw agglomeration 1950-2002

Źródło: opracowanie własne na podstawie pozycji w tab. 3.

Z kolei dane dotyczące „pracujących”, a nie „zatrudnionych” opublikowane w *Roczniku statystycznym województwa warszawskiego* z lat 1993 i 1998 (obejmujące również tereny wiejskie) nie potwierdzają jednak tak intensywnej decentralizacji w latach 90. (tab. 9)⁶. Wskazują one raczej na to, że strefa podmiejska była tylko równie atrakcyjnym miejscem lokalizacji miejsc pracy jak Warszawa, a nie zdecy-

⁶ Kategoria „pracujący” jest szersza od kategorii „zatrudniony”. Obejmuje osoby zatrudnione na podstawie stosunku pracy, pracodawców, pracujących na rachunek własny, wykonujących pracę nakładczą, pracujące na podstawie umów agencyjnych i umów zleceń.

dowanie lepszym. Udział Warszawy w ogólnej liczbie pracujących w aglomeracji zmniejszył się zaledwie z 81,3% do 81,1%. Tempo wzrostu liczby pracujących w strefie podmiejskiej było nieznacznie wyższe (7,75%) niż w Warszawie (7,47%). W latach 90. wzrost liczby pracujących (1992-1997) w Warszawie (poza Śródmieściem) odpowiadał (7,70%) wzrostowi w strefie podmiejskiej (7,75%), a w centralnej części Warszawy (Śródmieście) wzrost liczby pracujących był bardziej dynamiczny niż w gminach nie sąsiadujących z Warszawą (tab. 9).

Tereny wiejskie sąsiadujące z Warszawą wykazywały w latach 1988-2002 wyższe tempo wzrostu liczby ludności i mieszkań niż obszary miejskie (tab.10). W latach 1992-1997 obszary wiejskie cechował również wyższy wzrost (9,94%) liczby pracujących (Tab.9) niż obszary miejskie (6,99%). Najwyższymi wskaźnikami wzrostu liczby pracujących w aglomeracji charakteryzowały się tereny przylegające (11,15%) do Warszawy, ale w większym stopniu wiejskie niż w miejskie (odpowiednio 13,8% i 9,65% rocznie).

Tab. 10. Średnie roczne tempo wzrostu (%) liczby ludności i mieszkań w aglomeracji warszawskiej w latach 1988-2002

Tab. 10. Average annual growth rates (%) of population and dwelling units in the Warsaw agglomeration 1988-2002

Obszar	Ludność		Mieszkania	
	Miasto	Wieś	Miasto	Wieś
Aglomeracja	0,24	1,00	0,92	1,45
Warszawa	0,10	–	0,74	–
Gminy sąsiadujące	1,28*	2,16	2,06	2,81
Gminy pozostałe	0,23	0,66	0,88	1,28

*wartości wskaźnika powyżej średniej dla aglomeracji

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Ludność. Warunki mieszkaniowe*, NSP z 6 XII 1988 r., 1989, GUS, Warszawa, *Podstawowe informacje ze spisów powszechnych*, 2003, GUS, Warszawa.

Tempo wzrostu liczby pracujących w gminach przylegających do Warszawy było w latach 1992-1997 (tab. 9) dwukrotnie wyższe (11,15% rocznie) niż w gminach położonych peryferyjnie (5,62% rocznie). Podobnie w tej strefie nastąpił najwyższy przyrost podmiotów gospodarczych (spółki handlowe) z udziałem kapitału zagranicznego. W strefie podmiejskiej ich udział w gminach przylegających do Warszawy zwiększył się z 60,4% w 1995 r. do 69,1% w 2001 r. (Lisowski 2004). Największym udziałem spółek handlowych z udziałem kapitału zagranicznego

w liczbie podmiotów gospodarczych ogółem, obok Warszawy, charakteryzują się wiejskie gminy w południowo-zachodniej części strefy podmiejskiej: Raszyn, Lesznowola i Nadarzyn (2001).

Ryc. 5. Decentralizacja w gospodarce rynkowej w aglomeracji warszawskiej

Fig. 5. Decentralization in the market economy in Warsaw agglomeration

Zmiany te należy przypisać zarówno przywróceniu działania renty gruntowej, jak również niewydolności systemu transportowego aglomeracji w warunkach gwałtownego wzrostu mobilności mieszkańców. Wpływa to na istotną rolę odległości od centrum miasta w procesach suburbanizacji. W strefie podmiejskiej niższe są ceny ziemi, bardziej uregulowane stosunki własnościowe, bardziej atrakcyjne warunki inwestowania oferowane przez władze lokalne (Swianiewicz, Dziemiano-

wicz 1999). W przeciwieństwie do nich Warszawę cechowała dezagregacja kompetencji i odpowiedzialności trzech (przejściowo czterech) szczebli władz lokalnych, wysokie ceny gruntów i nieruchomości, nieuregulowane stosunki własnościowe w centrum miasta, utrudniające gospodarę gruntami (znaczna część pod kontrolą publiczną, ograniczone możliwości scalania gruntów).

W rezultacie w aglomeracji warszawskiej, która znajduje się w fazie decentralizacji, konkurują ciągle dwie grupy czynników (ryc. 5) – stymulujące proces decentralizacji i podtrzymujące proces centralizacji (Lisowski 2004). Wyludnieniu miasta przeciwdziałają następujące czynniki:

- a) uciążliwości dojazdów,
- b) ekstensywny charakter zagospodarowania miasta i możliwości lokalizacji nowych miejsc pracy i mieszkań w granicach miasta,
- c) wysokie koszty nowego domu z ogrodem, a nawet mieszkania w stosunku do przeciętnych dochodów,
- d) recepcja warunków życia w mieście jako zadowalających (brak problemu „inner city”, względnie niski udział mniejszości etnicznych) w porównaniu z wieloma częściami strefy podmiejskiej np. niski standard infrastruktury komunalnej, wyższe bezrobocie⁷ (o utrzymującym się „waniliowym” centrum w polskich aglomeracjach napisali P. Swianiewicz i U. Klimska w tym tomie).

PODSUMOWANIE

Pamiętając o pewnych ograniczeniach ze względu na charakter wykorzystanych danych można stwierdzić, że dla aglomeracji warszawskiej charakterystyczne jest współwystępowanie procesów centralizacji i decentralizacji przestrzennej. W całym półwieczu to współwystępowanie czynników centralizacji i decentralizacji wpłynęło na stosunkowo dużą stabilność proporcji rozmieszczenia miejsc zamieszkania i pracy w strefach aglomeracji, co doskonale jest widoczne przy uwzględnieniu stałych granic stref (ryc. 2 i 4.). Ten zrównoważony wzrost aglomeracji miał jednak bardziej charakter ilościowy niż jakościowy. Tendencje decentralizacyjne w gospodarce planowanej centralnie były pro-

⁷ Udział bezrobotnych zarejestrowanych jest rzeczywiście w Warszawie (2002 r.) dwukrotnie niższy (6,2%) niż w strefie podmiejskiej (14%), ale wyniki spisu ludności z 2002 r. wskazują, że różnica ta nie jest jednak zbyt duża — stopa bezrobocia w Warszawie wynosiła bowiem 13,5%, a w strefie podmiejskiej 16,7%.

cesem wymuszonym administracyjnie (ludności i podmiotów gospodarczych), aczkolwiek pod wpływem czynników ekonomicznych i społecznych. Z kolei w okresie gospodarki rynkowej decentralizację ograniczają odziedziczone dysfunkcjonalności miasta socjalistycznego.

Silniej zaznaczone przed dekadą lat 90. okresy decentralizacji aglomeracji nie mają jednak jednoznacznego charakteru. W latach 60. największe tempo wzrostu ludności w aglomeracji cechowało gminy sąsiadujące z Warszawą (w granicach z 2002 r.), a nie całą strefę podmiejską. W okresie tym Warszawa miała najwyższe tempo wzrostu liczby mieszkań w aglomeracji. Wprawdzie cała strefa podmiejska wykazywała nieco wyższe tempo wzrostu liczby ludności niż Warszawa, gdyby rozpatrywać to zjawisko w granicach Warszawy z lat 1960-1970 (m.in. bez miast Ursus i Wesoła), ale w takim układzie granic tempo wzrostu liczby mieszkań było w dalszym ciągu zdecydowanie najwyższe w Warszawie (średnio 2,87% rocznie) w skali aglomeracji, a średnie tempo wzrostu liczby ludności w Warszawie poza dzielnicą Śródmieście było wyższe niż w całej strefie podmiejskiej.

W dekadzie lat 80., zwykle uznawanej za początek trwałej decentralizacji (Gawryszewski i in. 1998), najwyższym tempem wzrostu liczby ludności i mieszkań w aglomeracji charakteryzowały się tereny Warszawy poza Śródmieściem (nie zmienia tego obrazu pominięcie miasta Wesoła – formalnie w granicach Warszawy od 2002 r.), dodatkowo saldo migracji brutto było wyższe w Warszawie (ogółem) niż w strefie podmiejskiej. Strefa ta wykazywała jednak wyższy przyrost rzeczywisty ludności od miasta centralnego ze względu na wysoką stopę przyrostu naturalnego. Wydaje się, że w tej dekadzie większą rolę odgrywała decentralizacja miejsc pracy niż miejsc zamieszkania. Stwierdzono zwiększone zainteresowanie prywatnych przedsiębiorców strefą podmiejską i wyraźny regres liczby miejsc pracy w Warszawie.

W okresie transformacji systemowej widoczny jest wyraźny wzrost znaczenia strefy podmiejskiej Warszawy jako atrakcyjnego miejsca zamieszkania i pracy w stosunku do miasta centralnego w opinii mieszkańców Warszawy i przedsiębiorców. Z Warszawy do strefy podmiejskiej przemieściło się 39% ludności opuszczającej na stałe stolicę w 1978 r., 47% w 1985 r. i 60% w 1995 r. (Korcelli 1989, Potrykowska, Śleszyński 2001). Tempo wzrostu ludności strefy podmiejskiej odbiega wprawdzie od wskaźników notowanych w latach 1950-1978 w fazie centralizacji aglomeracji, ale w warunkach znacznego spadku wartości obu składowych przyrostu rzeczywistego ludności w całej aglomeracji (i w Polsce).

Znaczną dynamikę procesu suburbanizacji widać wyraźniej dopiero przy podziale strefy podmiejskiej – na bliższą i dalszą. Działanie renty gruntowej i dostępność komunikacyjna przy wzroście mobilności konsumentów i producentów wpłynęły na wzrost dysproporcji między dynamiką procesów demograficznych i gospodarczych w gminach położonych bliżej i dalej od Warszawy w dekadzie lat 90. W gminach sąsiadujących z Warszawą tempo wzrostu ludności było tylko nieznacznie niższe w dekadzie lat 90. w porównaniu z dekadą lat 60., ale tempo wzrostu mieszkań było wyraźnie wyższe. W tej części aglomeracji nastąpiła największa poprawa warunków życia ludności w latach 90. (Lisowski 2004).

Zmiana jakościowa polega również na wyższym tempie wzrostu ludności, mieszkań i miejsc pracy na terenach wiejskich całej strefy podmiejskiej (podobną tendencję stwierdzono w Polsce m.in. w aglomeracji szczecińskiej – por. Rydz 2002). Udział ludności wiejskiej w aglomeracji w 1950 r. (stałe granice) wynosił 19,4% i w badanym półwieczu ulegał stopniowej redukcji, zarówno wskutek wzrostu ludności miast, jak rozszerzania ich granic oraz uzyskiwania praw miejskich przez nowe osiedla. W latach 1988-2002, po raz pierwszy w historii aglomeracji udział ludności zamieszkującej tereny wiejskie zwiększył się z 11,1% do 12,7% (uwzględniając status miejski Halinowa do 12,6%). Tereny wiejskie strefy podmiejskiej, graniczące z miastem centralnym, cechowało najwyższe tempo wzrostu liczby ludności, mieszkań oraz miejsc pracy w całej aglomeracji w dekadzie lat 90.

Ekspansja na terenach wiejskich w strefie podmiejskiej Warszawy lat 90. nosi już pewne atrybuty procesu „urban sprawl” (Duany i in. 2000). Pojęcie to oznacza proces ekstensywnego, żywiołowego zasiedlania terenów wiejskich, z rozproszoną lokalizacją domostw, miejsc pracy, usług, niefunkcjonalną siecią dróg. Tereny takie charakteryzuje brak centrów usługowych, silna zależność od samochodu w przemieszczaniu się. Doraźne korzyści finansowe odnoszą sprzedający grunty, ale np. znakomicie podnosi to koszty rozbudowy podstawowej infrastruktury technicznej. Taka forma zasiedlania strefy podmiejskiej może być źródłem konfliktów między ludnością napływową i miejscową (w związku z postrzeganiem odmiennych priorytetów w planach rozwoju gmin) oraz wpłynąć na przyspieszony proces wyludniania się centrum głównego miasta aglomeracji.

Ciekawych spostrzeżeń dostarcza porównanie dwóch zastosowanych klasyfikacji przestrzennych strefy podmiejskiej. Najmniej atrakcyjną częścią strefy podmiejskiej w okresie gospodarki sterowanej centralnie była strefa o niskim poziomie urbanizacji (Chmielewski 1995). Strefa ta wykazywała niższe tempo

wzrostu liczby ludności i mieszkań niż Warszawa oraz pozostałe części strefy podmiejskiej. Poziom urbanizacji decydował o atrakcyjności obszaru aż do lat 80. W gospodarce rynkowej granice strefy mało atrakcyjnej – lepiej wyznaczają nie atrybuty poziomu urbanizacji, ale dostępność transportowa miasta centralnego. Obecnie najmniej atrakcyjne obszary strefy podmiejskiej to obszary nie graniczące z Warszawą i odległe od głównych szlaków komunikacyjnych. W dekadzie lat 90. tempo wzrostu ludności w gminach peryferyjnych było niższe niż przeciętnie w aglomeracji, a tempo wzrostu liczby mieszkań i miejsc pracy było nawet niższe niż w Warszawie, choć niektóre gminy (np. korzystnie położony pod względem transportowym Nadarzyn) wykazywały już wysokie tempo wzrostu ludności, podobnie jak większość gmin w strefie sąsiadującej z Warszawą.

W gospodarce planowanej centralnie nie dopuszczano do nadmiernej koncentracji ludności w Warszawie poprzez ograniczenia imigracyjne, ale w gospodarce rynkowej wyludnianiu miasta przeciwdziałała utrzymująca się atrakcyjność miasta centralnego dla inwestorów, niewydolność systemu transportowego i ekstensywny charakter zagospodarowania miasta centralnego w przeszłości (najwyższe tempo wzrostu ludności w całej aglomeracji wykazywała w latach 1994-2002 dzielnica Białołęka). Można, zatem stwierdzić, że w latach 1970-2002 suburbanizacji terenów poza granicami miasta centralnego towarzyszyła jeszcze urbanizacja jego peryferii. Ekstensywny sposób zagospodarowania miasta w przeszłości pozostaje istotnym czynnikiem osłabiającym proces decentralizacji, o czym świadczą najwyższe wskaźniki wzrostu liczby ludności i mieszkań w latach 1950-1988 w skali całej aglomeracji – w Warszawie, poza dzielnicą Śródmieście. Na rycinach 2 i 4 najbardziej uderzającą cechą nie są zmiany proporcji zaludnienia między miastem centralnym a strefą podmiejską (częściowo to efekt posługiwania się stałymi granicami stref), ale zmiany w granicach Warszawy (ubytek ludności w Śródmieściu).

Redukcja miejsc pracy w centralnej części Warszawy (Śródmieście) została zahamowana z chwilą wprowadzenia gospodarki rynkowej, przy utrzymującym się bezwzględny ubytku mieszkańców (-0,96% rocznie), aczkolwiek w nieco mniejszym tempie niż w latach 70. i 80. (odpowiednio – 1,25 i -1,50%), co można byłoby uznać za pewne przejawy reurbanizacji. Pogłębia się tam jednak ubytek zasobów mieszkaniowych (-0,41%) w porównaniu z dekadą lat 80., co jest zjawiskiem typowym dla miast wkraczających w stadium dezurbanizacji (Klaassen 1988).

Czy pewne symptomy wyhamowania przyrostu ludności aglomeracji w latach 90. wskazują na krótkotrwałość względnej fazy decentralizacji (w stadium suburbaniza-

cji) oraz przejście do fazy bezwzględnej decentralizacji (ubytek ludności w Warszawie i utrzymujący się wzrost w strefie podmiejskiej), a nawet wejście w stadium dezurbanizacji? Wyniki spisu powszechnego ludności z 2002 r. potwierdziły optymistyczne przypuszczenia, że aglomeracji i Warszawie nie zagraża jeszcze regres demograficzny (Korcelli 1993, 1995), a umiarkowany wzrost liczby ludności tylko sprzyja intensywnym działaniom na rzecz przebudowy i podniesienia standardu życia w aglomeracji warszawskiej. Rezultaty uzyskane podczas spisu powszechnego ludności nie rozstrzygnęły jednak kwestii kierunku zmian ludnościowych w aglomeracji. W *Roczniku demograficznym 2003* oraz *Roczniku statystycznym województwa mazowieckiego 2003* liczba ludności Warszawy 31 grudnia 2002 r. była mniejsza niż w momencie spisu (20 maja). Zamieszczone w *Roczniku demograficznym* prognozy demograficzne ponownie zakładają ubytek ludności Warszawy do 2030 r. (1687,6 tys. w 2005 r.). Jednak już w publikacji pt. *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym 2004* – Warszawa (1 stycznia 2004 r.) wykazuje nieznacznie większą liczbę ludności niż podczas spisu (1689,6 tys.).

O zróżnicowanej sytuacji dużych miast decyduje przede wszystkim ich atrakcyjność dla nowych działalności gospodarczych oraz pełnienie funkcji nadążających za przemianami strukturalnymi w gospodarce (Aydałot 1987). To niemożność adaptacji do nowych warunków gospodarowania w połączeniu ze zmniejszaniem się liczby ludności staje się przyczyną degradacji niektórych miast. Warszawa, jako miasto o dużej koncentracji funkcji centralnych okazało się w dekadzie lat 90. miastem najbardziej atrakcyjnym dla inwestorów w Polsce (Lijewski 2003, Nowosielska 2000, Jałowicki 2000, Szlachta 2004), pomimo licznych ograniczeń osłabiających jego konkurencyjność (sprawność zarządzania, nieuregulowana własność gruntów, transport). Czy świadczy to o tendencji do kształtowania się odpowiednika „primate city” w krajowym systemie osadniczym w kontekście procesów modernizacji i metropolizacji miast, pozostaje sprawą dyskusyjną (Korcelli 1997, Nowosielska 2000, Lijewski 2003, Rykiel, Jażdżewska 2002).

Radykalnej decentralizacji miejsc pracy w samej Warszawie i kształtowaniu policentrycznego układu aglomeracji warszawskiej nie sprzyja relatywnie niski poziom nakładów inwestycyjnych w strefie podmiejskiej, fluktuacje zatrudnienia na tym obszarze, nieprzystosowanie miast strefy (walory użytkowe) do przejęcia części funkcji Warszawy (Nowosielska 2000). Paradoksalnie do bardziej intensywnego i prawdopodobnie niekontrolowanego procesu decentralizacji przestrzennej ludności Warszawy, mógłby doprowadzić gwałtowny wzrost liczby ludności

Warszawy (Korcelli 1995), np. w wyniku napływu znacznej liczby ludności o względnie niskim statusie społecznym (mniejszości etnicznych z za granicy wschodniej lub mieszkańców wsi, w wyniku pogorszenia się warunków gospodarowania w rolnictwie). Podobnych konsekwencji można oczekiwać także w przypadku wycinkowej eliminacji barier rozwoju aglomeracji np. poprawy systemu transportowego (Gorzela 2004), przy braku rozwiązania innych problemów funkcjonowania miasta centralnego oraz braku koordynacji polityki przestrzennej w Warszawie i strefie podmiejskiej (Grochowski w tym tomie).

LITERATURA

- Aydalot P., 1987, *The issue of urban decline reconsidered: is it population related or job related?* Papers of the Regional Science Association, 61, 145-160.
- Berg. van den L., Drewett R., Klaassen L. H., Rossi A., Vijverberg C.H.T., 1982, *Urban Europe. A study of growth and decline*, Pergamon Press, Oxford.
- Berry B.J.L., 1976, *The counterurbanization process, urban America since 1970*. [W:] Berry B.J.L. (red.) *Urbanization and counterurbanization*, Sage, Beverly Hills CA, 17-30.
- Castells M., 1989, *Informational city*, Oxford, Cambridge MA, Blackwell.
- Champion T., 2001, *Urbanization, suburbanization, counterurbanization and reurbanization*. [W:] Paddison R. (red.) *Handbook of urban studies*, Sage Publications, London, 143-161.
- Chmielewski J. M., 1995. *Studium możliwości rozwoju obszaru metropolitalnego Warszawy*. Biuro Zarządu Miasta Stołecznego Warszawy. Urząd Wojewódzki. Warszawa.
- Chudzyńska. J., 1985., *Struktura przestrzenna handlu detalicznego w Warszawie*. Dokumentacja Geograficzna 2.
- Ciechocińska M., 1973, *Deglomeracja Warszawy: 1965-1970*. Biuletyn KPZK PAN, 80.
- Ciechocińska M., 1988, *Warszawa – wybrane problemy rozwoju w czterdziestoleciu*. [W:] Jałowicki B., Kaltenberg-Kwiatkowska E. (red.) *Procesy urbanizacji i przekształcania miast w Polsce*, Ossolineum, 151-169.
- Duany A., Plater-Zyberk E., Speck J., 2000, *Suburban nation: The rise of sprawl and the decline of the American dream*, North Point Press, New York.
- Elliot J.R., 1997, Cycles within the system: metropoliatanisation and internal migration in the US, 1965-90, *Urban Studies*, 34, 1, 21-41.
- Geyer S., Kotuly T.M., 1993, *A theoretical foundation for the concept of differential urbanization*. *International Regional Science Review*, 15 (12), 157-177.

- Graham. S., Marvin. S., 1996, *Telecommunications and the city: electronic spaces. urban places*, Routledge, London and New York.
- Gawryszewski A., 1993, *Podstawy gospodarcze rozwoju Warszawy*. Biuletyn KPZK PAN, 163, 29-56.
- Gawryszewski A., Korcelli P., Nowosielska E., 1998, *Funkcje metropolitalne Warszawy*. Zeszyty IGiPZ PAN, nr 53, Warszawa.
- Gontarski Z., 1980, *Obszary metropolitalne w Polsce.*, Biuletyn KPZK PAN 109. Warszawa.
- Grzelak G., 2004, *Warszawa i jej region, nowe relacje w otwartej gospodarce konkurencyjnej (w świetle strategii rozwoju Warszawy i strategii rozwoju Mazowsza)*. [W:] Grzelak J., Zarycki T., (red.) *Spoleczna mapa Warszawy*, ISSUW, Scholar, Warszawa, 216-228.
- Grzeszczak J., 1996, *Tendencje kontrurbanizacyjne w krajach Europy Zachodniej*. Prace Geograficzne IGiPZ PAN, 167.
- Grzeszczak J., 2000, *Kontrurbanizacja – idea i rzeczywistość*. Przegląd Geograficzny, t. 72, 4, 373-393.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1998, *Przeobrażenia stref podmiejskich dużych miast. Studium porównawcze strefy podmiejskiej Warszawy, Łodzi i Krakowa*. Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Jałowiecki B., 2000, *Warszawa jako metropolia europejska?* [W:] Kukliński A., Kołodziejski L., Markowski T., Dziemianowicz W., (red.) *Globalizacja polskich metropolii*, Euroreg, Warszawa, 24-80.
- Jerczyński M., 1989, *Aktualne tendencje przemian w krajowym systemie miejskim*. Prace Geograficzne, 152, 37-52.
- Jędrzejczyk D., Wilk W., 1992, *Urbanizacja wsi w strefie podmiejskiej Warszawy*, WGSR UW, Warszawa.
- Klaassen L.H., 1988, *Mysł i praktyka ekonomiczna a przestrzeń*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Knapp Z., 1983, *Aglomeracja warszawska. Analiza trendów rozwoju przestrzennego Warszawy*, Politechnika Warszawska, Warszawa.
- Korcelli P., 1987, *Growth fluctuations and alternative trajectories of future population change: a case study of the Warsaw Region*. Papers of the Regional science Association, 61, 131-144.
- Korcelli P., 1989, *Zmiany układu migracji w regionie miejskim Warszawy*. Prace Geograficzne, 151, 107-120.
- Korcelli P., 1993, *Migration and demographic change in the region of Warsaw*. Geographia Polonica, 61, 95-102.
- Korcelli P., 1995, *Aglomeracje miejskie w latach 90., powolny wzrost, umiarkowana polaryzacja*. Biuletyn KPZK, 157, 43-58.
- Korcelli P., 1997, *Warszawa i aglomeracja warszawska: tendencje, perspektywy, zagrożenia rozwoju*. [W:] Korcelli P. (red.) *Aglomeracje miejskie w procesie transformacji: III, Zeszyty IGiPZ PAN*, 43, 5-18.
- Lever W., Champion A., 1996, *The urban development cycle and the economic system* [W:] Lever W., Bailly A. (red.) *The spatial impact of economic changes in Europe*, Avebury, Aldershot, 204-227.

- Lijewski T., 2003, *Koncentracja ośrodków aktywności gospodarczej w Polsce w świetle list 500 firm*. Przegląd Geograficzny, 75,2,433-447.
- Lisowski A., 2004, *Social aspects of suburbanization stage in Warsaw agglomeration*. [W:] *Cities in Transition*, Dela 21, Department of Geography, University of Ljubljana, Ljubljana, 531-542.
- Lisowski A., 2004, *Zmiany warunków życia w aglomeracji warszawskiej 1995-2000*. [W:] Jażdżewska I. (red.) *Zróźnicowanie warunków życia w mieście (aglomeracji miejskiej)* XVIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Katedra Geografii Miast i Turyzmu, UŁ, Łódź (w druku).
- Liszewski S., 2002, *Agglomeracja miejska – Geneza. Przemiany*. [W:] Jażdżewska I. (red.) *Funkcje metropolitalne i ich rola w organizacji przestrzeni*, XV Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Katedra Geografii Miast i Turyzmu, UŁ, Łódź, 21-34.
- Long L., Nucci A., 1997, *The „clean break” revisited: is US population again deconcentrating?* Environment and Planning A, 29, 8, 1355-1366.
- McKenzie R.D., 1926, *The scope of human ecology*. [W:] Burgess E.W.(red.) *The urban community*, University of Chicago Press, Chicago, 172-181.
- Mirowski W., 1969, *Dynamika i struktura ludności stolicy*. [W:] Nowakowski S. (red.) *Warszawa. Socjologiczne problemy stolicy i aglomeracji*, Książka i Wiedza, Warszawa, 61-82.
- Nowosielska. E., 2000, *Sektor usług w aglomeracji warszawskiej 1992-1997, Przemiany strukturalne i tendencje rozwoju*. Dokumentacja Geograficzna, 17, IGPZ PAN, Warszawa.
- Parýsek J., 1995, *Duże miasta Europy i ich rola w procesie urbanizacji, rozwoju społeczno-gospodarczego i europejskiej integracji u schyłku XX wieku*. Przegląd Geograficzny, t. 67, 3-4, 225-248.
- Potrykowska A., 1985, *Delimitacja strefy podmiejskiej Warszawy*. Acta Univesitatis Lodziensis, Folia Geographica, nr 5, 123-144.
- Potrykowska A., 1992, *Spatial demographic trends and spatial patterns in the Warsaw urban region*. Geographia Polonica, 59, 127-142 95-111.
- Potrykowska. A., Śleszyński. P., 2001, *Mobilność przestrzenna ludności w aglomeracji warszawskiej (1990-1998)*. [W:] Jażdżewska I. (red.) *Miasto postsocjalistyczne — organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany (część II)*, XIV Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź, 63-76.
- Rajkiewicz A., 2004, *Wyniki spisu powszechnego z 2002 r. a strategia długookresowa*. Polska 2000 plus, Biuletyn, 1 (9), 11-17.
- Rakowski W., 1975, *Procesy urbanizacji wsi na przykładzie województwa warszawskiego*. Studia KPZK PAN, z. 50.
- Robert S., Randolph W.G., 1983, *Beyond decentralisation: the evolution of population distribution in England and Wales, 1961-1981*. Geoforum, 14, 75-192.
- Rydz E., 2002, *Tendencje przemian ludnościowych w aglomeracjach nadmorskich*. [W:] Jażdżewska I. (red.) *Funkcje metropolitalne i ich rola w organizacji przestrzeni*, XVI Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź, 219-238.

- Rykiel Z., 2002, *Przemiany przestrzenne polskiego miasta postsocjalistycznego*. [W:] Słodczyk J. (red.) *Przemiany bazy ekonomicznej i struktury przestrzennej miast*, Uniwersytet Opolski, Opole, 285-295.
- Rykiel Z., Jażdżewska I., 2002, *The maturing of the Polish urban system*. [W:] Geyer H.S. (red.) *International handbook of urban systems*, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton MA, 271-294.
- Słodczyk J., 2002, *Wielkość miast i ich struktura przestrzenna w świetle kryteriów rozwoju zrównoważonego*. [W:] Słodczyk J. (red.) *Przemiany bazy ekonomicznej i struktury przestrzennej miast*, Uniwersytet Opolski, Opole, 323-331.
- Swianiewicz P., Dziemianowicz W., 1999, *Atrakcyjność inwestycyjna miast 1998-1999*. Polska Regionów, 7, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Warszawa.
- Szlachta J., 2004, *Możliwości i warunki absorpcji środków Unii Europejskiej przez Warszawę do 2006 r.* [W:] Grzelak J., Zarycki T., (red.) *Spoleczna mapa Warszawy*, ISSUW, Scholar, Warszawa, 255-272.
- Śleszyński P., 2004, *Rozkład przestrzenny działalności gospodarczej w aglomeracji warszawskiej*. Przegląd Geograficzny, 75, 2, 403-432.
- Węclawowicz G., 1999, *Miasto polskie w transformacji — kształtowanie się miasta postsocjalistycznego*. [W:] Kaczmarek J. (red.) *Zróżnicowanie przestrzenne struktur społecznych w dużych miastach*, XI Konwersatorium Wiedzy o Mieście, UŁ, Łódź, 33-44.

Andrzej Lisowski

Centralization and Decentralization Processes in Warsaw Agglomeration 1950-2002

Summary

The paper outlines the transformation of the Warsaw agglomeration from the phase of relative centralization to relative decentralization. It discusses the complex nature of changes in the distribution of population and jobs and their underlying factors in the last five decades, under the conditions of centrally planned economy and market economy. At the suburbanization stage in the market economy context, rural suburban areas (mainly those bordering on Warsaw) are characterized by a faster rate of growth in the number of jobs, apartments and population. The process of job loss in the downtown district of the city (Śródmieście) was halted, and in the 1990s Warsaw saw a considerable increase in the number of jobs, accompanied by an absolute decrease in the city's population (mainly as a result of negative birth rate), which however was relatively slower than in the 1970s and 1980s. At the same time, the housing stock is gradually decreasing as compared to the 1980s, which is typical of cities entering the disurbanization stage. The agglomeration has been protected from this owing to its extensive investment activity in the 1990s.